

TÜRKÇEDE ÇEKİM İLGEÇLERİNİN İSTEM DEĞİŞİKLİĞİNE ART ZAMANLI BAKIŞ

A DIACHRONIC OVERVIEW TO VALENCY CHANGE OF POSTPOSITIONS IN TURKISH

Seçil HİRİK*

ÖZ: Bir dilde sözcüklerin anlamlı birimler durumuna gelebilmesi için kullanıldıkları sözcüde yer alan diğer öğelerle etkileşime geçmeleri ve bu etkileşimin de çeşitli yollarla sağlanması gerekmektedir. Bir sözcüğün belli bir anlamı karşılayabilmesinde gerekli olan diğer tüm öğelere tamlayıcı, her sözcüğün tamlayıcı ile olan ilişkisine *istem* adı verilmektedir. İstem kategorisi, *Durum Dil Bilgisi* (Case Grammar), *Bağlantılı Dil Bilgisi* (Dependence Grammar) ve *Evrensel Dil Bilgisi*'nin (Universal Grammar) bir alt kuramı olan *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (Government and Binding Theory) gibi dilbilimsel yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Eylemden ada kadar tüm biçimbirimlerin istemi bulunmaktadır. Çalışmanın konusu olan çekim ilgeçleri de söz diziminde işlevini yerine getirebilmesi için öbek oluşturduğu ad ya da ad soylu sözcüğe bazı eklerle veya durumlara bağlanmaktadır (Ör. *Senin için yaşıyorum; Eve kadar yürümek istiyorum*).

Köktürkçeden bugüne kadar kullanılagelen çok sayıda çekim ilgeci bulunmaktadır. Söz konusu ilgeçler kendilerinden önce gelen ad veya ad soylu sözcüklerle aralarında bağ kurmakta ve sözcüde belirli bir işlevi üstlenmektedir. Bahsedilen işlevin yerine gelmesinde ilgecin anlam alanının yanında, ardından geldiği sözcükle aralarındaki bağı sağlayan bağımlı biçimbirim/biçimbirimler de rol oynamaktadır. Bağımlı biçimbirimin varlığı dönemlere göre değişiklik göstermektedir. İncelenen sınırlı sayıdaki örnekler (*öte, ötrü, kodı/koyı, asra/isre/esre, cânib, bigi/gibi/kibi/kimi, saru/sarı* ve *sıyaru/sıyarı*) dahi göstermektedir ki, herhangi bir çekim ilgecinin bir veya daha fazla istemi vardır ve bu istemler Türkçenin tarihî dönemleri arasında değişiklik gösterebilmektedir.

Bu çalışmada çekim ilgeçlerinin isteminden, istemin de art zamanlı olarak değişebileceğinden bahsedilmiş ve bu durum metinlerden tanıklanan örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstem, tamlayıcı, çekim ilgeci, Türkçe, art zamanlı yaklaşım.

ABSTRACT: *In order to be meaningful units, words should interact with other units of a sentence and this interaction ought to be provided through various methods. All other necessary items for fulfilling the meaning of a word are called as determiners, while the relation of the word with a determiner is named as valency.*

*From verbs to nouns, all free morphemes have valency. Postpositions, the subject matters of this article, require some suffix adjuncts to nouns, which constitute word groups (i.e. *Senin için yaşıyorum; Eve kadar yürümek istiyorum*).*

There are a lot of postpositions that have been used from Old Turkic to Turkish. Postpositions in question can interact with nouns which are used before those postpositions themselves; they also have some specific functions in a sentence. Both the meaning of a postposition and a

* Dr. Öğretim Üyesi - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Nevşehir - secilhirik@nevsehir.edu.tr

bound morpheme, which has been used before a postposition, share a role in meeting the role of a function. Existence of bound morphemes varies with respect to periods. Even surveys of limited examples (öte, ötrü, kodi/koyı, asra/isre/esre, cânib, bigi/gibi/kibi/kimi, saru/sarı ve sıjaru/sıjarı) show that any postpositions have at least one valency or even more, whereas all valency differs considering various historical periods of Turkish.

This article aims to demonstrate valency of postpositions and diachronic valency changes as well as providing clarifications by way of evinced examples.

Keywords: Valency, complement, postposition, Turkish, diachronic approach.

1. Giriş

1.1. İlgeçler

Dilde görevli sözcükler olarak kabul edilen ilgeçler, tek başlarına anlamlı olmayan birimlerdir¹. Ancak birlikte kullanıldığı sözcükle bir anlam kazanmakta, o sözcüğün anlamını çeşitli bakımlardan sınırlamakta ve öbek yapı kurmaktadır. İlgeçlerle ilgili yapılmış çalışmaların bir kısmında ilgeçlerin kalıplaşmış, donmuş veya anlamca aşınmış sözler olduğu, dilde anlam elemanı olarak değil sadece görev elemanı olarak kullanıldığı dile getirilmektedir. Buna göre bağlaçlar, ünlemler ve çekim ilgeçleri *ilgeç* kapsamı içine alınmaktadır (Efendioğlu 2007: 27). Görevli birimler olarak kabul edilen ilgeçlerle ilgili olarak Gencan; bu ulamın özne, tümleç öbekleri arasında ve sözcüklerle yüklem arasında ilgi kurduğunu dile getirmektedir (Gencan, 1967: 908).

İlgeçler, ad ve ad soylu sözcüklerle birlikte kullanılmaktadır. Bu durum ilgeçlerin varlık şartlarından biridir. Birlikte kullanıldıkları adların amaç, sebep, benzerlik, yer-yön, karşılaştırma, azlık-çokluk vb. pek çok yönden belirtilmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin *annesi kadar güzel kız* dendiğinde *kadar* ilgeci “anne” ile “kız” arasında güzellik ilgisi kurmakta ve karşılaştırma yapmaya imkân tanımaktadır. Karaağaç’a göre ilgeçler, bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adlarıdır. Bu özellikleriyle, sözlük birimleri arasında apayrı bir yere sahiptirler (Karaağaç, 2009: 157).

İlgeçlerin kullanım durumlarına göre farklı türleri çeşitli çalışmalarda yer almaktadır². Bu türlerle ilgili araştırmacıların farklı veya ortak görüşleri bulunmaktadır. Ortak görüşlerden biri olan çekim ilgeçlerinin varlığı, bu kategorinin durum eklerine³ yakınlığı meselesini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, “*Rüzgâr şiddetli estiği için uçağın havalanması zor olabilir.*” tümcesinde *in* ilgecinin sağladığı sebep anlamı - *DAn* ekiyle de verilebilir: “*Rüzgâr şiddetli estiğinden uçağın havalanması zor olabilir.*” (I) “*Sana göre bu film başarılı mı?*”, (II) “*Sence bu film başarılı mı?*”

¹ bk. Karpuz ve Salan, 2014: 2; Demiray, 1968: 14, Kara, 2009: 1287; Delice, 2008: 113.

² Durmuş (2009), Bilgegil (2009), Gencan (2007), Erdem, Karataş ve Hirik (2015), Korkmaz (2007)’de ilgeçler, bağlaç ve ünlemlerden ayrılırken Ergin (2002), Karaağaç (2002), Gülensoy (2010) gibi çalışmalarda ilgeçler, çekim ilgeci olarak görevli sözcükler arasında, bağlama ve ünlem ilgeçleri ile birlikte yer almaktadır.

³ Ayrıca bk. Banguoğlu, 2007: 385, 386; Korkmaz, 2007: 1053; Öner, 1999.

tümcelerinde de aynı durum söz konusudur. Birinci tümcedeki *göre* ilgecinin görevini ikinci tümcede eşitlik durumu eki yerine getirmektedir. Durum eki gibi görev yapan ilgeçler bağımsız biçimbirimler gibi sözcükten ayrı yazılmakta ve ses uyumlarına göre değişiklik göstermemektedir. Bir yönüyle durum ekleri gibi davranan fakat bir taraftan da bağımsız olan ve tümceye anlambilimsel ve söz dizimsel rolle katılan çekim ilgeçleri ara kategoriler arasında yer almalıdır.

Türkçede ilgeçlerle ilgili önemli çalışmaları bulunan Hacıeminoğlu (1992), ilgeçleri çekim ilgeçleri, bağlama ilgeçleri, kuvvetlendirme ilgeçleri, karşılaştırma-denkleştirme ilgeçleri, soru ilgeçleri, çağırma-hitap ilgeçleri, cevap ilgeçleri, ünlemler, gösterme ilgeçleri ve tekerrür ilgeçleri olmak üzere 10 alt kategoride incelemiştir. İlgeç türleri arasında yer verdiği çekim ilgeçlerinin, iki kavram arasında benzetme, sebep, zaman, vasıta, birliktelik, denklik, miktar, derece gibi anlam ilgileri kuran dil bilgisel anlamlı sözcükler olduğunu belirten Balcı, bu ilgeçlerin oluşturduğu anlam ilgilerini geçici olarak değerlendirmektedir. Bunlar eklendikleri sözcük ile birlikte çekim ilgeci öbeği oluştururlar (Balcı, 2014: 74). Türkçede, varlık ile varlık (söz öbeği) ve varlık ile eylem (tümce) ilişkilerinin adlarından ekleşmiş olanları, ad durum ekleri; ekleşmemiş olanları ise, çekim ilgeçleri şeklinde değerlendiren Karaağaç, Türkçenin ad çekiminin hem ek hem de ilgeçlerle yapıldığını vurgulamaktadır. Türkçenin ad çekimi, eskiden beri, ekleşmiş ilgeçler, ad durum ekleri ve son çekim ilgeçleriyle yapılmaktadır (Karaağaç, 2009: 160).

Çekim ilgeçleri, kendilerinden önce kullanılan adlarla kurdukları anlam ilgilerini bağımlı biçimbirimler yani ekler aracılığı ile sağlamaktadır. Her ilgeç, anlamını sınırlandırdığı ad, adın durumlarından biriyle bağlanmaktadır. Eylemlerde olduğu gibi ilgeçlerin de bir ek istemi bulunmaktadır. Söz konusu anlamın ortaya çıkması için ilgeçler kendilerinden önce gelen sözcüğün bir ek almasını veya adın durumlarından birine girmesini isterler. Genel olarak istem kategorisi altında değerlendirilebilecek olan bu durum, ilgeçlerin işlevini yerine getirebilmesi yani çalışabilmesi gereklidir ve söz dizimsel olarak zorunludur.

1.2. İstem

İstem ulamı, dünyada ve Türkiye’de araştırmacıların son yıllarda ilgi duydukları araştırma alanlarından biri durumuna gelmiştir. Bu alan, tümceyi oluşturan unsurlar arasındaki ilişki, ilişkinin yönü, derecesi gibi konuları temel almaktadır. Tümceyi kuran ulamsal unsurların birbirlerine bağlanma şekilleri, bağlanma koşulları *İstem Dil Bilgisi* içinde incelenmektedir.

İstem kategorisinin temel dil bilgisi kuramları içinde ele alındığını söylemek mümkündür. Yaylagül’e göre ilk olarak, Tesnier (1959) tarafından ortaya konulan *Bağlantılı Dil Bilgisi*’nden (Dependence Grammar) gelişen

İstem Dil Bilgisi'nde, tümce yapısının eylemin istemi tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür. Bağlantılı Dil Bilgisi Kuramı'nın iki önemli kavramı, *bağımlılık* ve *istem olup bağımlılık*, sözcüklerin yalnızlığına son veren ve onları bir yapı durumuna getiren söz dizimsel bir öge olarak kabul edilir ve üst ögeyi alt ögeye bağlayan bir bağıntı ilişkisidir. Üst öge *yöneten*, her alt öge ise *bağımlı*⁴ adını alır (Yaylagül, 2015: 90)⁵. İstem kategorisi, Tesnier'den sonra Fillmore (1968) tarafından *Durum Dil Bilgisi* (Case Grammar) içinde ele alınmıştır. Durum Dil Bilgisi, her ne kadar Chomsky'nin *Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi Kuramı*'na (Generative Transformational Grammar Theory) karşı görüş olarak ortaya konmuş olsa da Chomsky, kuramını 1980 sonrasındaki yayınlarıyla geliştirmiş ve bazı değişiklikleri kuramına yansıtarak istem konusuna farklı bir bakış açısı getirmiştir. Tümcede yer alan her unsurun anlambilimsel rolünden bahseden kuramlar, bu rolün yüklemcil öge konumunda olan eylem tarafından verildiğini göstermektedir.

Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi Kuramı, *İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı* ve ona bağlı *Yönetim ve Bağlama Kuramı* gibi pek çok altkuramı barındırmaktadır. Chomsky, istem kategorisinden *Yönetim ve Bağlama Kuramı* çerçevesinde ele alınan *Rol Kuramı*'nda (Theta Theory) bahsetmektedir (Chomsky, 1981: 153-222). Kerimoğlu, Rol Kuramı'nın eylemin eyleyeni gibi birtakım tematik rollerle ilgili olduğunu ve bu rollerin eylem tarafından belirlendiğini belirtmektedir (Kerimoğlu, 2014: 89).

Chomsky, Rol Kuramı'nda ayrıca *yan kategorileme* kavramından bahsetmektedir. Buna göre, yan kategorileme, bir sözlüksel birimin söz dizimsel yapıda birlikte görüleceği diğer kategorilere yönelik seçimini sunar. Yankategori çerçevelerine göre tümcelerin dil bilgiselliği ilk bakışta eksikliğe veya fazlalığa dayanmaktadır. Tamamıyla sayıya dayanan bir bilgisellik, tümcelerin dil bilgiselliğinde belirleyici olmaktadır (Uzun, 2000: 97). Örneğin "*Adam, kırdı.*" tümcesi eksiklik; "*Öğrenci dersi öksürdü.*" tümcesi ise fazlalık taşınması bakımından dil bilgisel olarak bozuk yapıya sahiptir. *Kır-* eylemi kıran (eyleyen) ve kırılan (etkilenen) üyelerine ihtiyaç duyarken *öksür-* eylemi yalnızca öksüren (eyleyen) üyesini istemektedir. Roller, yüklemcil ögenin anlambilimsel özelliklerine göre belirlenirken "üye sayısı" parametresi rol dağılımında devreye girmektedir. *Kır-* ve *öksür-*

⁴ Bağımlı ögeler için tamlayıcı kavramını kullanan Yaylagül, eylemin açtığı istem boşluklarının söz dizimsel tamlayıcılar'la doldurulduğunu söylemektedir. Eyleme özgü, sınırlı sayıda oluşan istem boşlukları yüzey yapıda tamlayıcılarla doldurulurken anlamsal düzeyde katılanlarla (participants) ve onların yüklendiği rollerle gerçekleşir. Söz konusu tamlayıcıların haricinde herhangi bir istem boşluğu doldurmeyen diğer unsurlar isteğe bağlı ögeler'dir (2015: 96). Eylem tarafından alınan tamlayıcılar konusunda o eylemin keyfi özelliğinden bahsederek eylemin istemine vurgu yapan Black, *died* (öldü) eyleminin herhangi bir tamlayıcı almazken *relied* "güvendi" eyleminin mutlaka on (üzerine, üstünde) edatını istediğini söylemektedir (relied on Max, 1999: 3)

⁵ İstem konusu, çeşitli çalışmalarda "eylem-tamlayıcı ilişkisi" şeklinde geçmektedir. İstem veya eylem-tamlayıcı ilişkisi için bk. Doğan, 2015; 2016; Kahraman, 1996; Sev, 2001; Özkan, 1999; Karahan, 1997.

eylemlerinin istediği üyeler eylemin içmerkezinde zorunlu konumundayken başka eylemlerde bu sayı farklılık gösterebilmektedir.

İstem konusu, yukarıda bahsi geçen çalışmaların yanı sıra eylemlerin *tamlayıcılarla*⁶ (complement) ilişkisi olarak da ele alınmaktadır. Çalışmalarda kullanılan tamlayıcı kavramı, yukarıda bahsi geçen rollerin karşılığı olan sözlüksel unsur olarak görülmektedir. Doğan'a göre istem yalnızca eylem ve tamlayıcı ilişkisini konu alan bir kavram değildir. Her sözlüksel unsurun mutlaka tamlayıcısı bulunmaktadır. Bu durumu istem boşluğu şeklinde açıklayan Doğan, bu boşluğun morfolojik ya da sözlüksel unsurla/unsurlarla doldurulabileceğini dile getirerek rol dağılımında sözlüksel unsurların tümcedeki konumlarının belirlenmesini sağlayan morfolojik birimlere dikkat çekmektedir. Söz konusu unsurlar, mantıksal üyelerini morfolojik, söz dizimsel, anlambilimsel ve eş dizimsel kimi sınırlılıkları yüklenmeye zorlamaktadır (Doğan, 2011: 27; 2016: 252).

İstem, daha önce bahsedilenlerin yanı sıra bir tarafıyla yöneten ve yönetilen unsur ilişkisine dayanmaktadır. Öbek yapılarında görülen yönetme eğilimi, tümce adı verilen en büyük öbek birliğinde kendini göstermektedir. Chomsky'nin (1981: 162-170) *Yönetim Kuramı* çerçevesinde değerlendirilebilecek olan bu konu, tümceyi kuran temel unsur yüklemcil ögenin yönetme gücünün yansımaları şeklinde görülmektedir. Tıpkı yüklemde yer alan eylemin hareketin zamanını, şahsını ve kipini belirlenmesinden başka, tümceye katılan diğer unsurların ya da üyelerin rollerini belirlemekle yükümlü olması gibi öbeğin yöneticisi⁷ de öbeği kuran tüm unsurlara belirli görevler vermektedir.

Bağımsız biçimbirimlerin diğer biçimbirimleri yönetmesi şeklinde de tanımlanabilecek olan istem, söz konusu sözcüklerin anlamını vermesi ve anlam inceliklerini yerine getirebilmesi için tamlayıcıya ihtiyaç duymasındır. İstem kavramı, biçimbirimlerin diğer birimleri yönetme ihtiyacından doğmuştur. Örneğin bir önad öbeğinde yöneten unsur durumda olan ad kendisinden önce gelen önadı yönetmektedir. Bu yönetim için belli koşulların sağlanması gerekmektedir. İlgeç grubunda ise yöneten unsur durumda olan çekim ilgeci kendisinden önce gelen adla arasındaki bağı, durum eki/ekler vasıtasıyla kurmaktadır.

Her sözcük türünün istediği bir tamlayıcı bulunmaktadır. İsimler, önadlar, bağlama ilgeçleri ve ünlem ilgeçleri ad türünden tamlayıcı isterken

⁶ Kuram (2006), *tamlayıcı kavramı için tümleç*, Tuğcu (2009) *tümleyici* sözcüklerini tercih etmektedir. Ayrıca eylem-tamlayıcı ilişkisi için bk. Kahraman, 1996; Karahan, 1997; Özkan, 1999; Sev, 2001; Doğan, 2011; 2015; 2016.

⁷ Yönetici kavramı karşılığında öbek yapıyı yöneten anlamında *baş* (head) terimi de kullanılmaktadır (bk. Chomsky, 1981). Haegeman, (1994: 38) öbeğe eklenen sözcüklerin, tümcenin başındaki söz dizimsel kategoriyi ve böylece öbeğin kategorisini belirleyeceğini söylemektedir. Türkçe, yönetici yani baş unsurunda bulunması bakımından öbek yapılar sondaki ad, eylem, edat ve zarf kategorisinden ad olarak *ad öbeği*, *eylem öbeği*, *edat öbeği* ve *zarf öbeği* şeklinde gösterilmektedir.

belirteçler, çekim ilgeçleri ve eylemler ayrıca durum eki/ek isteminde bulunmaktadır. İstemler de kendi içinde zorunlu ve seçmeli olarak iki alt kategoriye ayrılmaktadır⁸. Örneğin *dün* belirteci geçmiş zaman eklerinden birini zorunlu olarak istemektedir: *Dün size geldim / gelmişim / gelmiştim / gelecektim*. *Kalk-* eylemi ise -bağlama göre- yönelme durumu ekini zorunlu olarak isterken ayrılma durumu ekini seçimlik olarak kabul etmektedir:

<u>Sandalyeden</u>	<u>ayağa</u>	<u>kalktı</u>
seçmeli	zorunlu	eylem

Görülmektedir ki sözcüklerin başta bağımlı biçimbirimler olmak üzere istemlerinin yanı sıra sözlüksel, söz dizimsel ve bağlamsal istemleri⁹ de bulunmaktadır. Eşdizimlilikle açıklanabilecek olan sözlüksel istemli kategoriler (önad, belirteç, eylem) olduğu gibi söz diziminde yer alabilmek için morfolojik istemi bulunan kategoriler de bulunmaktadır. Bu çalışmada morfolojik istemi bulunan çekim ilgeçleri ele alınmaktadır. İlgeçler söz diziminde öbek oluşturan yönetici unsur konumundadır. Asıl unsur olarak sonda yer alan ilgeçlerin öbek oluşturabilmesi için kendinden gelen sözlüksel unsurdan bağımlı biçimbirim türünde istekleri bulunmaktadır. Art zamanlı bir yaklaşımı esas alarak yapılan bu çalışmada Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar istem değişikliğine uğramış çekim ilgeçleri incelenmektedir.

1.3. İlgeçlerde İstem

Çekim ilgeçleri, bağlama ve ünlem ilgeçlerine göre daha çok tamlayıcı isteminde bulunan ve mutlaka öbek yapı içinde söz dizimine katılan birimlerdir. Çalışmanın konusu olan çekim ilgeçlerinin istemi ve art zamanlı istem değişiklikleri Türkçenin en eski devirlerinden bugüne kadar sınırlı sayıda örnek vermiştir.

Tüm sözcük türlerinde olduğu gibi ilgeçler de söz dizimi içinde anlambilimsel rol yüklenebilmesi için tamlayıcıya/tamlayıcılara ihtiyaç duymaktadır. Farklı düzeylerde istemi bulunan ilgeçler aldıkları tamlayıcılara göre anlam değişikliğine uğrayabilmektedir¹⁰. Kimi ilgeçler tek tamlayıcı isterken kimileri de birden fazla tamlayıcı istemektedir.

⁸ bk. Balcı, 2014: 77.

⁹ bk. Doğan, 2014: 109.

¹⁰ Ergin, istedikleri durum eklerine göre çekim ilgeçlerinin bildirdikleri anlam değişikliklerini şu şekilde özetlemektedir (Ergin, 2002: 365): Kim durumu isteyenler, miktar ve nitelik karşılaştırmaları yapar: *deve kadar, kum gibi, çocuk için, kazma ile, dönmek üzere, deniz aşırı, yabancı diye, baba olarak, cihan içre* vb. Kime durumu isteyen takılar, karşılaştırma yaparlar ve yer yön, sınır ilişkileri kurarlar: *havaya göre, yağmura karşı, eve doğru, sabaha dek, bayrama değin (kadar), eskiye bakarak, buna karşılık, güçlüye rağmen, İsveç'e dair* vb. Kimden durumu isteyen takılar, zaman, yer yön ilişkileri kurarlar ve sebep, sonuç, ayrıklık göstermeye yararlar: *namazdan önce, tatilden sonra, dünden beri, bağdan öte, yoldan aşağı, bizden yana, kapıdan dışarı, pazardan başka, mayıstan itibaren, uzaklıktan dolayı* vb. Adı katkı alan takılar, takı öbeğinin tabanı bir belirsiz adtakımıdır: *ev içi, saçak altı, ay başı, edep dışı*.

Örneğin *kadar* ilgeci yönelme durumu ekinin yanı sıra ilgi durumu eki de alabilmektedir. İstemlerdeki bu farklılık, çekim ilgecinin tümceye kattığı anlamda değişikliğe sebep olmaktadır¹¹. “*Eve kadar koşmak zorunda kaldım.*” tümcesinde yer-yön, yönelme ve sınırlandırma gibi anlamlar söz konusu iken “*Onun kadar çok konuşanını görmedim.*” tümcesinde karşılaştırma ve benzerlik anlamları bulunmaktadır. Doğan, ilgeçlerin söz konusu farklı işlevlerinin ortaya çıkışında onun yönettiği unsurlarla olan ilişkilerinin yanı sıra bağımlı olduğu unsurlarla olan ilişkilerinin de etkili olduğunu vurgulamaktadır (Doğan, 2014: 106).

Her ilgecin birincil, ikincil, üçüncül vs. düzeyde istemi bulunmaktadır. İstemlerin düzeyini ise kullanım sıklığı belirlemektedir. Bir ilgeç aynı düzeyde iki farklı ek isteminde de bulunabilir. Kimi çalışmalarda ilgeçlerin yalnızca tek istemine vurgu yapılmakta, diğer istemleri göz ardı edilmektedir¹².

İlgecin istemi çoğunlukla bir durum eki¹³ veya iyelik eki olabileceği gibi fiilimsi eklerinden biri de olabilmektedir. Çekim ilgeçleri, eklerin yanı sıra yine eklerle beraber kullanılmak üzere adları ya da adları da tamlayıcı olarak kullanılmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *gibi* ilgeci, ilgi durumu eki ile beraber bir şahıs adını da istemektedir: “*Senin gibi güzel kadın görmedim.*” Çekim ilgeçlerinin söz konusu bağımlı biçimbirim istemlerinin yanı sıra Doğan; *canlı, cansız, insan, insan dışı, yer, zaman, somut, soyut, sayılabilir, sayılamaz* gibi anlam bilimsel sınırlılıkları olan tamlayıcıları istediğini de vurgulamaktadır (Doğan, 2014: 109).

İlgeçler kendilerinden önceki sözcükle durum eki ile bağlanmaktadır ancak bağlandıkları sözcük ile ilgeç arasındaki ilgi yalnızca ek ile değil anlamca da sağlanmış olmalıdır. Örneğin *kadar* ilgeci Türkiye Türkçesinde yönelme durumu eki istemesinin yanı sıra çoğunlukla zaman ya da mekân ile ilgili adlarla bir arada bulunmak istemektedir: *sabaha kadar, eve kadar* gibi. *İçin* ilgeci ise doğrudan bir varlık adı, adıl ya da fiilimsi eki almış bir tamlayıcı kullanılmaktadır: *senin için, annem için, yaşamak için, okuyan için* gibi.

Tüm sözcük ulamları için istem, değişiklik gösterebilen bir niteliğe sahiptir. Örneğin bir eylem daha önceden yönelme durumu ekli tamlayıcı isterken zamanla istemsel değişikliğe uğrayarak yükleme durumunu tamlayıcı olarak kabul edebilir. Aynı durum ilgeçler için de geçerlidir. Eski

¹¹ Alkaya, (2007: 42) yönelme ve çıkma durumundan sonra kullanılan ilgeçlerin anlamlarının, yalın durumdan sonra kullanılan ilgeçlere nazaran daha açık sezildiğini dile getirmektedir.

¹² Bk. Banguoğlu, 2007; Delice, 2008; Alkaya, 2007; Korkmaz, 2007: 1061; Oruç, 2011: 541; krş. Karaağaç, 2012; Bilgegil, 2009; Demirci, 2015.

¹³ Banguoğlu, (2007: 386) ilgeçlerin dört türlü isteminin olduğunu belirtmektedir: kim durumunu isteyen ilgeçler, kime durumu isteyen ilgeçler, kimden durumu isteyen ilgeçler, adı katkı alan ilgeçler.

Türkçeden günümüze kadar kullanılagelen veya belirli dönemler içinde kullanılmış olan çekim ilgeçleri zamanla istem değiştirmiş olabilmektedir.

Türkçenin yazılı dil olarak kullanılmaya başlandığı Eski Türkçeden itibaren ortaya konan eserlerde ilgeçlerin kullanımları dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Orhun Yazıtları'ndan başlamak üzere günümüze kadar kullanılagelmiş ve yalnızca istem değişikliğine uğramış ilgeçler tespit edilmiş; istem farklılıkları vurgulanmıştır. Çalışmada yer alan ilgeçler kullanıldıkları dönem belirtilerek tarihî metinlerden örneklerle tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanımı devam eden ilgeçlerin örnekleri ise günümüzdeki edebi eserlerde geçtiği tümceyle beraber ele alınmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi ile hazırlanmıştır. Veri toplama aracı olarak doküman analizi yöntemi kullanılmış, seçilen metinlerde geçen ilgeçler ve ilgeçlerin istemleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İstemsel farklılıkları belirlenen ilgeçler tablo halinde sunulmuştur.

3. Bulgular

Köktürkçeden Türkiye Türkçesine kadar pek çok çekim ilgeci kullanılmıştır. Çekim ilgeçlerinin tümcede söz dizimsel rolünün belirlenmesi ve amaç, sebep-sonuç, karşılaştırma, benzerlik, yer-yön gibi ilişkiler bildirmesi için kendinden önceki bağımsız biçimbirimle morfolojik bir bağ kurması gerekmektedir. İstem olarak adlandırılan bu morfolojik bağ ise her ilgeçte değişiklik gösterebilmektedir.

Söz konusu eş zamanlı değişikliğin yanı sıra Türkçenin tarihî dönemleri içinde de çekim ilgeçlerinin istemleri farklılık arz etmektedir. *Besre, iye, yöre* gibi ilgeçler ile Farsça ve Arapçadan Türkçeye girmiş *güne, misillü, mümasil, nâşi* vs. çekim ilgeçleri gibi sadece belirli bir dönemle sınırlı kalmış ve başka bir tarihî dönem içinde örnekleri görülmemiş ilgeçler de bulunmaktadır. Bu ilgeçler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Hacıeminoğlu (1992), Eski Türkçeden günümüze kadar kullanım sahası en geniş olandan daha sınırlı olana kadar yaklaşık 200 kadar çekim ilgecinin varlığını metinlerle tespit etmiştir. Bu ilgeçler içinde Türkiye Türkçesine kadar herhangi bir istem değişikliğine uğramadan gelenler olduğu gibi farklı tamlayıcı isteminde bulunan ilgeçler de görülmektedir. Söz konusu ilgeçlerden istem değişikliği görülenler, kullanım yerleriyle birlikte aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

3.1. *asra/isre/esre* ilgeci

Eski Türkçede çekim ilgeci olarak kullanılmayan ve Türkiye Türkçesine '-DAn aşağı, -DAn öte' olarak aktarılabilir olan *asra* ilgecinin *isre* ve *esre* biçimleri de bulunmaktadır. İlgecin ayrılma, uzaklaşma

bildiriyor olmasından dolayı ayrılma durum ekini istemesi beklenen bir durumdur. İlgecin Karahanlı Türkçesinde görülen *-DA* ayrılma durumu ekli kullanımının [Ör. DLT'de *ol andan isre* 'o andan sonra' (I 126-15)] yanı sıra Harezmi Türkçesinde yalın ve ayrılma durum ekli tamlayıcıları bulunmaktadır: *ol tag asrasında taht kılıp ol taht üzesinde kesrî olturup erdi* 'o dağın aşağısında taht kurup taht üzerinde Kesri oturuyordu.' (NF 82-3); *andag esre siz taht üze olturup suâl kılmakınız takı men tahtdın asra turup sizke cevab aymakım munasib ermez* 'öyleyse sizin taht üzerinde oturup bana sormanız ve benim tahttan aşağıda oturup size cevap vermem uygun düşmez.' (NF 204-10).

Çağatay Türkçesi döneminde ise iyelik eki istemli kullanımları görülmektedir. *haylıñ adakı isre sal* 'sol ayağımı altına al' (ÇEK 125).

Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlanan *asra/isre/esre* ilgecinin istemleri tarihi dönemler içinde değişkenlik göstermektedir. Buna göre ilgecin ayrılma durumu eki istemi bir sonraki dönem olan Harezmi Türkçesinde söz konusu istemin yanı sıra yalın halli kullanımı da gerektirmektedir. Çağatay döneminde ise iyelik ekli tamlayıcı ile kullanılması dikkat çekmektedir.

3.2. *bigi/gibi/kibi/kimi* ilgeci

Bigi, gibi, kibi, kimi biçimleri görülen ve Karahanlı Türkçesinden¹⁴ Türkiye Türkçesine kadar yaygın kullanıma sahip olan *gibi* ilgeci, dönemler içinde benzer istemlere sahip olsa da 14.-15. yüzyıldan itibaren aitlik eki tamlayıcı kabul etmeye başlamıştır. İlgeç, en çok Batı Türkçesinde örnek vermekle birlikte Harezmi döneminde de diğer dönemlerden farklı bir istemle kullanım sahasına çıkmıştır.

Kibi/kipi ilgeci, Karahanlı Türkçesinde, DLT'de adların yalın, adılların ilgi durumu eki ile tamlanmaktadır (Hacıeminoğlu 2008: 87): *kuşlar kibi uçtımız* 'kuşlar gibi uçtuk' (DLT I: 483-22); *bu er anıñ kipi denir ki* 'bu adam onun gibi denir ki' (DLT III: 119-29).

İlgecin Eski Anadolu Türkçesinde, Karahanlı döneminden farklı olarak iyelik ekli tamlayıcı ile kullanımı dikkat çekmektedir: *saña sadi oglı gibi hoş öğüt virür sen atan öğüdi gibi tut* 'sana Sadi'nin öğüdü gibi öğüt verir, sen atanın öğüdü gibi tut' (FS 697). İlgecin Eski Anadolu Türkçesindeki diğer kullanımları da şu şekildedir: *kimisi âdem başlu gövdesi at / kimi kuş gibi uzadıpdı kanat* 'kimisi insan kafalı gövdesi at, kimisi kuş gibi kanat uzatmıştı' (SN 3433); *hakikat budur çünkü gitmiş idüm / anuñ gibi key sarp iş itmiş idüm* 'gerçek budur çünkü gitmiştir, onun gibi çok zor iş yapmışım' (SN 3702); *sen sağ ol kadın ana babam sağ olsun / bir*

¹⁴ İlgeç olarak kullanım örneklerine Karahanlı Dönemi'nden itibaren rastlanan *kibi/kipi* biçimlerinin Eski Uygur Türkçesinde ad olarak kullanıldığını belirten Dinar, (2015: 104). *kep ~ kip-kibi* olarak "model, örnek" anlamında metinlerde geçtiğini söylemektedir. İlgeç işlevi ve benzerlik anlamı ilk defa Divanı Lügati't-Türk'te geçmektedir.

menüm gibi oğul bulunmaz mı olur 'kadın anam sen sağol babam sağ olsun, benim gibi oğul bulunmaz mıdır' (DK D55-1); *lülüfer bigi oldı su içre garķ* 'nilüfer gibi suyun içine girdi' (SN 1446). İlgecin aynı dönemde önad-eylem eki almış bir sözcükten sonra geldiği örnekler de bulunmaktadır: *beni görmüş gibi söyler dedi, vardı yirinde oturdu* 'beni görmüş gibi söyler dedi, yerine oturdu' (DK D113-8).

Harezmi Türkçesi döneminden bugüne kadar ilgecin aitlik eki istemi tamlayıcılar arasında yerini almıştır: *dünki gibi bilürven* 'dünkü gibi bilirim' (KE 94-2). Çağatay Türkçesinde *kibi* olarak görülen ilgeç, *siz kibi* 'sizin gibi' (ÇEK 91); *zülfüñ kibi* 'saçların gibi' (GD 495) örneklerindeki gibi hem yalın durumdaki hem de iyelik eki ve ilgi durumu eki almış bir adla birlikte kullanılmaktadır.

Osmanlı Türkçesi metinlerinde de sıkça kullanılan *gibi* ilgecinin farklı istemleri örneklerle tespit edilebilmektedir: *Bu nazm-ı rûh-bahşı okur su gibi revân* 'bu ruh bağışlayan şiiri akıcı su gibi okur' (BD 1-27); *sana bu izz ü câhı veren mülk-i nazmda/devrinde bir benim gibi sâhib-kıran verir* 'nazm ülkesinde sana yücelik veren ey, devrinde benim gibi birinin olmasıdır' (ND 4-55); *ki bir sen gibi düstûr-ı güzîne eyleyüp tevfiķ inâyet eyledi* 'senin gibi seçilmiş kurallar kitabına kavuşup iyilik etti' (ND 6-41); *tevfiķe re'yi râstgele geldiği gibi* 'Allah'a fikri rastgele geldiği gibi' (ŞGD 12-20);

Türkiye Türkçesinde ilgecin yalın durum, ilgi durumu, iyelik eki ve aitlik eki, ad-eylem ve önad eylem eki istemlerinin örneklerine sıkça rastlanmaktadır: *Yolcuların ekserisi bu gibi hadiselerle alışık oldukları için sadece başlarını sallıyorlar ve sepetlerini, çıkınlarını açarak bir şeyler yiyorlardı* (KS 112); *Siyah ve güzel gözleri, şimdi aydınlıkta ve açık olduğu durumda, bana o akşam gördüğüm gibi yarı kapalı hissini verdiler* (KS 117); *Ben de kendisi gibi düşünmekle beraber, daha akıllı görünmek için şöyle diyordum* (KS 116); *Bu diyar içinde, gece, göklere yakın yıldızlarıyla, gökyüzünde açılan bir gönül bahçesi gibi pırıldardı* (ÇE 199); *Gittikçe büyüyen, bütün gövdeye yayılmaya kalkışılan bir yarayı kızgın demirle dağlamak gibi acıtıcı, dondurucu bir şey* (Öde 50); *Sefer'le Kemal'i görecekmış gibi baktı* (YG 5); *Uyunacak gibi değil* (YG 5).

Bigi / gibi / kibi / kimi ilgecinin Türkçenin tüm dönemlerinde ilgi durumu ekli bir tamlayıcı istediği görülmektedir. Bunun yanı sıra yalın halli bir ad veya adilla kullanımı tespit edilmektedir. Ancak söz konusu tamlayıcılara ilaveten dönemselsel olarak önad-eylem, iyelik veya aitlik ekli istemler de dönemselsel farklılıklara işaret etmektedir.

3.3. *cânib* ilgeci

Arapçadan Türkçeye giren *cânib* sözcüğü, ad ve belirteç olarak kullanımlarının yanı sıra Çağatay ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde çekim ilgeci olarak yer almaktadır. Çağatay Türkçesinde bünyesine yönelme durumu eki alan ilgeç, yalın durumda bulunan bir addan sonra

kullanılmaktadır: *Horasan canibga*¹⁵ *müteveccih bolduk* 'Horasan tarafına yöneldik' (ÇEK 95). Osmanlı Türkçesi döneminde ise Çağataycadan farklı olarak ayrılma durumu eki almış bir adla işlevini yerine getirmektedir: *karşu tutdum sine-i sad-çâki senden canibe / gönder ey kaşı kemânum târi benden canibe* 'yüz parça göğü senden tarafa karşı tuttum; ey kaşı kemanım oku benden tarafa gönder' (BD 440-1).

Sınırlı kullanım sahasına sahip olan *cânib* ilgeci, yalnızca Arapça ve Farsça etkisinin yoğun olarak görüldüğü dönemlerde örnekler vermiştir. Çağatay Türkçesinde yalın durumda bulunan bir adı tamlayıcı olarak kabul eden ilgeç, Osmanlıca döneminde ayrılma durumu eki isteminde bulunmaktadır.

3.4. *kodı/koyı* ilgeci

Türkçenin tarihi dönemleri içinde istem değişikliğini tanımlayan çekim ilgeçlerinden biri de 'aşağı' anlamına gelen *kodı* ilgecidir. İlgeç, Eski Türkçede yalın durum ve ayrılma durumu ekli tamlayıcı istemektedir. Orhun Yazıtları'nda, *Seleñe kodı yorıpan karagan kısılta ebin barkın anta buzdum* 'Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.' (OY: BK D37) tümcesinde *kodı* ilgecinin yalın durumlu bir adla kullanılması dikkat çekmektedir. Uygur Türkçesinde ise ilgecin ayrılma durumu ekli kullanımı örneklenmektedir: *yüksek ediz orunlukın kodı öz kamıştı ögsiredi taltı ölüg teg kamılı tüştü* 'Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı; bilincini yitirdi, bayıldı, ölü gibi boylu boyunca yere düştü.' (İKPÖ LXI 5).

Karahanlı Türkçesinde ilgeç, yalın ve ayrılma durumune ilaveten yönelme durumu ekini de tamlayıcı olarak kullanabilmektedir: *tevazu' kılığlını kötrür idi / tekebbür tutar erni keşmür kodı* 'tevazu göstereni Tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar' (KB 282); *uluğsıñ küwez kür kişi ol turı / küniñe kodı ol küwezlik kurı* 'saadet aslında göç atı gibidir, göçer-gider, onu bulunduğu yerde tutan kök, alçak gönüllülüktür' (KB 1704), *anı kördi erse bu ay toldı çın/katığ korktı özke kodı aldı tın* 'bunu görünce, Ay-Toldı, gerçekten, çok korktu ve nefesi kesildi' (KB 773); *tagdın kodı* 'dağdan aşağı' (DLT I: 165-5).

Harezmi Türkçesi döneminde ilgecin, *olar hudnı tepedin kudı salıp sen bizni teñrilerimizdin adırgalı mu keldiñ tediler* 'onlar hudun tepesinden aşağı inip, sen bizi tanrılarımızdan ayırmaya mı geldin dediler' (KE 29r-14) örneğindeki gibi yalnızca ayrılma durumu eki istemesine rağmen Çağatay Türkçesinde yalın durumda bulunan bir sözcüğüyle birlikte yükleme durumu ve ayrılma durumu eki istemine de rastlanmaktadır: *yer kodı* 'yerden aşağı', *mescidiniñ merdivenni kodı* 'mescidin merdiveninden aşağı', *atıda kodı* 'atından aşağı' (Ost. Gr. 183, 184). Aynı dönemde *kodı*'nın yanı

¹⁵ Hacıeminoğlu, (1992: 29) ilgecin yönelme durumu eki aldığını fakat yine de çekim ilgeci özelliğini koruduğunu söylemektedir.

sıra *koyı* biçiminin örneklerinde ayrılma durumu ekine ilaveten ilgi durumu eki de tamlayıcı olarak görülmektedir: *belidin koyı inçke idi* 'belinden aşağısı incedi' (ÇEK 94).

3.5. öte ilgeci

Öte ilgeci, Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanım sahasına çıkmıştır. İlgecin yalın durumlu, ayrılma durumu ve ilgi durumu ekli tamlayıcılarla kullanımları görülmektedir: *göksinden yalabıdak öte kiçdi* 'göğsünden şimşek gibi öte geçti' (DK D302-11); *bir oh urdı geçti geyikten öte* 'bir ok geyikten öteye vurup geçti' (SN 203-4); *süheyl'i kogıl nevbahar'un öte* 'Nevbahar'ın ötesine Süheyl'i koy' (SN 123). *Yusuf öz karındaşlarının küçin kuvvetin bilür erdi, kaçan olar öwkelese tügleri öre kopup tonlarıdın öte çıkar erdi* 'Yusuf kardeşlerinin gücünü bildirdi, nasıl ki onlar sinirlense tüyleri diken diken olup giysilerinden öteye çıkardı' (KE 98r-12) örneğindeki gibi Harezmi sahasında ilgecin, *-DIn* ayrılma durumu eki istemi bulunmaktadır. Çağatay Türkçesinde sınırlı kullanıma sahip ilgeç, Harezmi Türkçesindeki gibi yalnızca *-DIn* ekini istemektedir: *totkavuldın öte* 'karakoldan öte' (ÇEK 94).

Öte ilgeci, Osmanlı Türkçesinde *çarh-ı çârümden öte arş-ı mu'allâdan beri* 'dört felekten öte dokuz kat arştan beri' (ND 5-18) örneğindeki gibi ayrılma durumu ekli bir adı tamlayıcı olarak kullanılmaktadır. Bu mısranın yanı sıra ilgecin iyelik eki istemi de görülmektedir: *sâyem öte ben bu yana düşdüm* 'Gölgemden öteye bu yana düştüm' (ŞGD 24). İlgecin, Türkiye Türkçesinde de kullanımı istemsel özelliğiyle beraber aynen devam etmekte ve kimi zaman da *öteye* biçimi görülmektedir: *Oysa yeni uygulamalar devleti partinin hizmetine sokuyordu ki hâlık inkılaptan soğutmaktan öte sonuç vermeyecekti* (Uçu 58); *Söylediklerin varsayımdan öte/öteye gitmeyecek.; Uçları aşağıya çekik, kirpiksiz gözlerinde, arada bir çakıp sönen kurnazlık ışıltısı, hayvansı aptallığını hiç azaltmamakta, hele yerli yersiz patlattığı kahkahalar, aptallıktan öte, sinir dengesizliğini belirtmekteydi* (DA 57).

3.6. ötürü ilgeci

Ötürü, Eski Türkçeden beri kullanılagelen ilgeçlerden biridir. Köktürkçede *ötrü* biçiminde ve ayrılma durumu ekli tamlayıcı ile kullanılmaktadır: *anta ötrü kağanıma ötüntüm* 'ondan sonra kağanıma ricada bulundum' (OY T1-G5), *anta ötrü çaştanı elig beg bar küçin üntürüp tölükün sekriyü barıp urumukı atlıg töpüsinteki saçın tarta tutup kılıcın örü kötürüp başın bıçkalı uğradı* 'Bundan dolayı Hükümdar Çaştanı bütün gücünü ortaya koyarak (ve bütün) gücüyle sıçrayarak Urumukı adlı şeytanın tepesindeki saçını tutup çekerek, kılıcını yukarı kaldırıp (şeytanın) başını kesmeye niyetlendi' (EUDÇ 54-10).

Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ayrılma durumu ekleriyle (*-DA* ve *-DIn*) kullanılan ilgeç, Karahanlı Türkçesi döneminde adın ayrılma durumu ekli kullanımının yanı sıra yalın durum, vasıta durumu ve

ilgi durumu ekli tamlayıcılarını da istemektedir: *kayu erse begler tapuğçı kulin / tapındurğu ötrü açinsa yolın* 'Hangi kul olursa-olsun, önce ona hizmet götürmeli, ondan sonra usûlü dâiresinde ihsanda bulunmalıdır' (KB 635), *ogul kızda ötrü ata yir etin* 'oğul-kızıdan dolayı baba dâima eziyet çeker' (KB 1166); *meger andan ötrü ki eglendüm uş* 'meğer ki işte ondan dolayı eğlendim' (SN 2401), *anın ötrü bilge kılur er özüg* 'insan bu suretle âlim olur' (KB 2629), *yana bilse söznün içi hem taşı / itilse anıñ ötrü tüzmiş işi* 'vazifesinde muvaffak olabilmesi için, elçinin bir de sözün içini ve dışını bilmesi lâzımdır' (KB 2601).

İlgeç; Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi olmak üzere Batı Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde, Karahanlı döneminden farklı olarak yalnızca ayrılma durumu eki almış bir adla kullanılmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Dede Korkut'ta, *bu kadar nesneden ötüri niye saht olursız* 'bu kadar eşyadan dolayı neden kıvarsınız' (DK D90-11) örneğindeki gibi ilgeç, ayrılma durumu ekli tamlayıcı isteminde bulunmaktadır. 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesi içinde diğer ilgeçlere nazaran az kullanılmasına rağmen *ötüri* biçiminde görülen bu çekim ilgecinin ayrılma durumu ekli ad ve adlarla kullanımı örneklerle gösterilmiştir: *bu nedenden ötüri, ondan ötüri, bundan ötüri, senden ötüri* (Adamoviç, 2009: 223).

Söz konusu ilgeç, Harezmi Türkçesi metinlerinden Kısasü'l-Enbiya'da *Hâbilniñ koyları meniñ aşlıkıma kirmiş erdi andın ötrü uwtanıp kelmes* 'Habil'in koyunları benim mutfağıma girmişti, bu sebepten utanıp gelmez' (KE 16v-3) şeklinde *andın ötrü* kalıbı içinde geçmektedir. *Ötrü* ilgeci, Nehcü'l-Feradis'te yine 'dolayı, sebebi' anlamıyla *ol manidin ötrü Peygamberimiz 'as habar berü yarlıkadı* 'ondan dolayı Peygamberimiz as. haber verip buyurdu'¹⁶ (NF 2-15) tümcesindeki gibi ayrılma durumu eki ile birlikte kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ise ilgecin standart kullanımda örnekleri görülmemekte, çoğunlukla ağızlarda ayrılma durumu ekini tamlayıcı olarak yaşamaktadır: *senden ötüri*.

3.7. saru/sarı ilgeci

Türkçenin tarihi dönemleri içinde farklı istemleri görülen *saru/sarı* ilgecine Köktürkçe döneminde rastlanmamaktadır. Hacıeminoğlu, *sarı* ilgecinin *sınaru/sınar* biçimlerinden geldiği görüşünü taşımakta ve *saru/sarı* biçiminin Uygur döneminde, çekim ilgeci vasfından ziyade mekân belirteci göreviyle kullanım sahasında görüldüğünü belirtmektedir (Hacıeminoğlu, 1992: 79, 81). İlgeç *saru/sarı* biçiminde Harezmi, Çağatay ve Batı Türkçesi metinlerinde çekim ilgeci olarak kullanılmaktadır. Aynı dönemde Hacıeminoğlu'nun *sarı* ilgecinin geldiğini düşündüğü *sınaru/sınar*

¹⁶ Nehcü'l-Feradis'in Türkiye Türkçesine aktarımı için Aktan (2006)'dan yararlanılmıştır.

biçimleri de görülmekte ve üstelik Uygur metinlerinde de çok sayıda örneklerine rastlanmaktadır.

Harezmi Türkçesinde yalın durumda bulunan adlar ve ilgi durumu eki almış adlardan sonra gelen *sarı* ilgeci, '-A doğru, -A taraf' olarak anlamlandırılabilir: *yusuf ata sarı bardı* 'Yusuf ata doğru gitti', *özge sarı* 'başka tarafa' (Ost. Gr. 171); *kılıç ilige al hak yâri birgey/ köp il köñlin sarı evürgey* 'pek çok halk gönlüne doğru çevirecek' (HŞ 1724).

Çağatay Türkçesi metinlerinde *sarı* ilgeci çekim işleviyle ve yalın durumlu, ilgi durumu eki, iyelik eki ve önad-eylem eki almış sözcüklerle sıkça kullanılmıştır: *şeyhka çün kim müşerref boldı ol/ötti dağı ka'be sarı tuttı yol* 'şeyh için müşerref oldu, dağı geçti ve kabeye doğru yol aldı.' (LT 309), *eyâ serv-i sehi kılğıl akar su sarı bir meyli* 'ey düzgün servi (sevgili), akar suya doğru meylet' (SD 668-13); *ni gam seniñ sarı kılıç sehmidin ok atsa* 'düşman kılıç korkusuyla sana doğru ok atsa ne gam' (SD 115-7); *rişte-i canım sarı üzülür zülfi sarı meyl itip* 'zülüne doğru meyl edip canımın teline doğru kırılır' (HB 13-4), *ger şeker erniñ sarı pervaz eter bolsa meges* (GD 154) 'eğer sinek senin tatlı dudaklarına doğru uçarsa'; *rahşını kilgen sarı ok yandurup* (TDE 79).

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde ilgecin *sarı* biçiminin yanında *saru* da tercih edilmiştir: *her saru baksam surâhî tek sücûd etmek işim* 'her tarafa baksam sürâhi gibi işim secde etmek' (FD 120-2), *ejdehâdir kim çıkarlar gök sarı bârân-ârâ* 'yağmurun arasından göğe doğru ejderha gibi çıkarlar' (ND 13-2). İlgecin kendinden önceki addan iyelik durumu eki almasını beklemektedir: *indi ünin sarı sefer kıl* 'şimdi şöhretine doğru sefer et' (TDE 79). Batı Türkçesinde Harezmi ve Çağatay Türkçesinden farklı olarak ilgecin yönelme durumu eki istemi görülmektedir: *dergaha saru nazar kılur ol* 'dergaha doğru bakardı' (TDE 79).

İlgecin yöne belirtme işlevinden dolayı yönelme durumu ekli tamlayıcı ile kullanımı aşikârdır. Bunun yanı sıra yalın durumda bulunan adlarla, iyelik ekli ve önad-eylem ekli tamlayıcılarla öbek oluşturduğu görülmektedir.

3.8. *sıñaru/sıñar* ilgeci

Saru/sarı ilgecinin daha eski biçimi olduğu düşünülen *sıñaru/sıñar*, Eski Türkçenin sonlarından itibaren kullanım sahasına çıktığı anlaşılmaktadır. Köktürk döneminde görülmeyen bu ilgecin, Eski Uygur Türkçesinden bu yana pek çok örnekleri varlık göstermektedir. İlgecin bu dönemde, *sıñar* biçiminde olduğu ve adların ayrılma durumu eki ile kullanıldığı anlaşılmaktadır: *ötrü ol altun öñlüg sıñunlar begi kayudın sıñar dantipala ilig erdi anda ok sıñar bardı* 'bunu takiben o altın renkli geyikler beyi dantipala hanın bulunduğu yana gitti' (U IV C 104-105), *küntin sıñar tagtın yınak* (SY 84), *ontun sıñar etüz kötgürür ol* 'on yönde (yani her yönde) görünür' (KİP 189).

Karahanlı döneminde ilgecin istemi Eski Uygur Türkçesindeki gibi ayrılma durumu ekidir: *özünni arığ tut kamuğdn sınar* 'her bakımdan kendini temiz tut' (KB 4109); *anı artuğ emgek tegürme añar/bayat ol saña haşmı andın sınar* 'onlara kudretlerinin fevkinde işler yaptırıp, eziyet etme, aksi durumda karşında Tanrıyı bulursun' (KB 4529), *tiril edğü fi'lin köñüller alıp/isizliktin özni sınaru salıp* 'iyi hareket et gönüller alarak yaşa, kötülükten kendini bir yana çek' (AH 366). İlgeç, Harezmi Türkçesi metinlerinde diğer dönemlerden farklı olarak yalnızca yalın durum istemi ile kullanıma çıkmaktadır: *bahadurlar bakıp baylar sınar* 'zenginlere doğru yiğitler bakıp' (HŞ 2912), *tag sınar* 'dağa doğru' (Ost. Gr. 190).

4. Sonuç ve Tartışma

Türkçe gibi eklemeli dillerde sözcüklerin işlevlerini yerine getirebilmesi, kullanılan bağımlı ve bağımsız biçimbirimler arasındaki ilişkiyle mümkün olabilmektedir. Söz konusu ilişki, anlamsal nitelikli olabileceği gibi morfolojik bağla da kurulabilir. Daha açık bir ifadeyle her sözcüğün tümcede işlevlik kazanabilmesi için diğer sözcüklerle kurdukları bu ilişki sözcüğün türüne göre değişkenlik gösterebilmektedir. Örneğin eylemlerin tümcede anlamlı birimler durumuna gelmesi için yerine getirmesi gereken ölçütler arasında, birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerin bahsi edilen eylemin anlam dairesine uygunluğu ve eylemle sözcüklerin arasında köprü vazifesi görececek olan tamlayıcıların kullanımı yer almaktadır. Bu iki ölçüt sağlandığı takdirde eylem, tümcede anlamlı bir birim durumuna gelebilir.

Benzer durum diğer sözcük türleri için de geçerlidir. Herhangi bir sözcük türünün tümcede çalışabilirliği bakımından eylemlerle benzer ölçütleri ortaklaşanlar arasında, çekim ilgeçleri de yer almaktadır. Çekim ilgeçleri, tıpkı kendisi gibi tamlayıcı isteminde bulunan eylemlerden farklı olarak tek başına belli bir anlam dairesinin içinde yer almayan, ancak yanına geldikleri sözcüğüyle belli bir anlam alanını işaret eden yarı bağımlı yarı bağımsız biçimbirimlerdir.

Hacıeminoğlu'nun tespitleriyle ortaya konan yaklaşık 200 çekim ilgecinin bir kısmı Eski Türkçeden bugüne kadar ya aynen ya da ses/şekil değişikliklerine uğrayarak gelmiş veya kullanımdan kalkmış, belirli bir dönemle sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmada art zamanlı istem değişikliğine uğradığı tespit edilenler içinden *öte*, *ötrü*, *kodı/koyı*, *asra/isre/esre*, *cânib*, *bigi/gibi/kibi/kimi*, *saru/sarı* ve *sınaru/sınarı* ilgeçleri ele alınmıştır. Söz konusu ilgeçlerin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki biçimleriyle birlikte istemleri örneklerle açıklanmaya ve istemlerinde görülen değişiklikler vurgulanmaya çalışılmıştır. Çalışmada ele alınan ilgeçlerin istem tablosu aşağıdaki gibi gösterilebilir:

İlgeçler	Kök türkçe	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	Harezm Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>asra/isre/esre</i>			-DA/-DIn				<i>iyelik eki</i>	
<i>bigi/gibi/kimi /kibi</i>			Ø ¹⁷ , -nIn	Ø, -nIn, <i>iyelik eki,</i> <i>önad-eylem eki</i>	-ki	Ø, -nIn, <i>iyelik eki</i>	Ø, -nIn, <i>iyelik eki</i>	Ø, -nIn <i>iyelik eki,</i> <i>eylemimsi</i> <i>eki, -ki</i>
<i>câ nib</i>						-DAn	-KA	
<i>kodı/ koyı</i>	Ø	-DIn	Ø, -DIn, -KA		-DIn		Ø, -DIn	
<i>öte</i>				Ø, -DAn,-nIn	-DIn	-DAn, <i>iyelik eki</i>	-DIn	-DAn
<i>ötürü/ ötrü/ ötüri</i>	-DA	-DA	Ø, -DA/-DIn -n,-nIn,	-DAn	-DIn	-DAn	-DIn	-DAn
<i>saru/sarı</i>				Ø, -A, <i>iyelik eki</i>	Ø, -nIn	Ø, -A, <i>iyelik eki</i>	Ø, -nIn, <i>iyelik eki,</i> <i>eylemimsi ekleri</i>	
<i>sıgar(u)</i>		Ø, -DA/-DIn	-DIn		Ø,			

¹⁷ İsmın yalın durum kullanımı için "Ø" işareti uygun görülmüştür.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- ABDİ GOLZAR, Habib (2015). *Türkçe Eylemlerde İstem (Ettirgen Yapılar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ADAMOVIĆ, Milan (2009). *16. Yüzyıl Türkçesi: Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına göre (1533)*. Ankara: TDK Yayınları.
- AKTAN, Bilal (2006). *Cennetlerin Açık Yolu: Nehcü'l-Feradis*. Ankara: Edebiyat Otağı Yayınları.
- ALKAYA, Ercan (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- BALCI, Onur (2014). "Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Çekim Edatlarının İstemleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3 (3), s. 72-93.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- BİLGEGİL, Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkım Söğüt Yayınevi.
- DELİCE, Halil İbrahim (2008). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- DEMİR, İmdat (2014). "Türkçede Belirtme-Yönelme Durumu Ekleri ve Güneybatı Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), s. 129-147.
- DEMİRAY, Kemal (1968). "Edatlar Üzerine". *Türk Dili*, 18 (199), s. 13-15.
- DEMİRCİ, Kerim (2015). *Sözcük Bilgisi El Kitabı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- DİNAR, Talat (2015). "Kibin ve Kibik Edatlarının Yapıları Hakkında Bazı Tespitler". *Dil Araştırmaları*, 103, 118.
- DOĞAN, Nuh. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DOĞAN, Nuh (2014). "Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı". *Dil Araştırmaları*, 15, s. 105-119.
- DOĞAN, Nuh (2015). "Türkçe Sıfatların İstem Bilgisi". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (3), s. 77-90.
- DOĞAN, Nuh (2016). "İstem Sözlükleri ve Türkçe". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 42 (3), s. 251-268.
- DURMUŞ, Mustafa. (2009). *Türk Dili Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2007). "Edatların Sınıflandırılması". *Erciyes Dergisi*, 30 (353), s. 27-29.
- ERDEM, Mehmet Dursun ve diğerleri (2015). *Yeni Türk Dili*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- GENCAN, Tahir Nejat (1967). "Edat Tümleçleri". *Türk Dili Dergisi*, 16 (192), s. 907-911.
- GÜLENSOY, Tuncer (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Eylemlerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARA, Funda (2009). “İlgeç ve Belirteç Üzerine Bazı Düşünceler”. *Turkish Studies*, 4 (3), s. 1281-1300.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009). “İlgeç Üzerine Düşünceler”. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (5), s. 157-169.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARPUZ, Hacı Ömer - SALAN, Erkan (2014). “Evluya Çelebi Seyahatnâmesinde Çekim İlgeci İşlevinde Kullanılan /-Inca/ Ekli Zarf-fil Yapıları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, s. 1-20.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK yayınları.
- ORUÇ, Birsal (2011) “Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler”. *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖNER, Mustafa (1999). “Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları”. *TDAY-Belleten*, I-II, s. 147-157.
- ÖZDEMİR, Mükerrrem (2011). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Edatlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ÖZKAN, Abdurrahman (1999). “Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi”. *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1, s. 125-143.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2011). “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Eylemlerin Durum Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler”. *Turkish Studies*, 6 (1), s. 521-532.
- SEV, Gülsel (2001). *Etmek Eylemiyle Yapılan Birleşik Eylemler ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Ankara: TDK Yayınları.
- İlgeç Örnekleri için Yararlanılan Kaynaklar (Kısaltmaları ile Birlikte)**
- AH ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÇE HİSAR, Abdulhak Şinasi (1967). *Çamlıcadaki Eniştemiz*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- ÇEK ECKMANN, Janos (2005). *Çağatayca Elkitabı*. (Yay. Haz.: Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- DA TAHİR, Kemal (2004). *Devlet Ana*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- DK ERGİN, Muharrem (2004). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: TDK Yayınları.
- DLT ATALAY, Besim (2006). *Divanü Lûgati't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- EUDÇ DEMİRCİ, Ümit Özgür (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- FD TARLAN, Ali Nihat (2001). *Füzûli Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- FS GÜLENC, Halil (2010). *Ferhengnâme-i Sa'dî: İnceleme-Metin*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GD ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2015). *Gedâyî Divanı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- HB YILDIRIM, Talip (2010). *Hüseyin Baykara Divanı*. İstanbul: Hat Yayınevi.
- HŞ HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- İKPO HAMILTON, James Russell (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev.: V. Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- KE ATA, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiya I-II (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları,
- KİP TEKİN, Şinasi (1960). *Kuanşi İm Pusar*. Ankara: TDK Yayınları.
- KS ALİ, Sabahattin (2014). *Kağnı, Ses, Esirler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kv. ÜMİT, Ahmet (2010). *Kavim*. İstanbul: Doğan Kitap.
- LT ATEŞLİ, Nilgün (2010). *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı ile Ali Şir Nevayi'nin Lisanü't-Tayr'ının Şekil ve Muhteva Özellikleri Açısından Karşılaştırılması*. Edirne: Trakya Üniversitesi Edirne Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- NF TEZCAN, Semih - ZÜLFİKAR, Hamza (2004). *Nehcü'l-Feradis (Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ost. Gr. BROCKELMANN, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*. Leiden.
- OY TEKİN, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öde UYAR, Turgut (1982). *Ödeşmeler*. İstanbul: Yazko Yayınları.
- SD ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlana Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- SN GADDAR, Zeliha (2012). *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SY von GABAIN, Annemarie ve diğerleri (1956). *Türkische Turfantexte*.
- TDE HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde İlgeçler*. İstanbul: MEB Yayınları.
- U IV MULLER, Friedrich Wilhelm Karl - von GABAIN, Annemarie (1946). *Uigurica IV-B, C, D: Uygurca Üç Hikâye*. (Çev.ˆ: S. Himran). İstanbul: İstanbul Horoz Basımevi.
- Uçu ATASÜ, Edis (1998). *Uçu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- YG AĞAOĞLU, Adalet (2011). *Yüksek Gerilim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Elektronik Kaynaklar (Kısaltmaları ile Birlikte)

- BD KÜÇÜK, Sabahattin (2017). *Baki Divanı*, <http://kulturturizm.gov.tr>, (Erişim: 16.11.2016)
- KB KAÇALIN, Mustafa. (2017). *Kutadgu Bilig*, <http://kulturturizm.gov.tr>, Erişim: 16.11.2016)
- ND MACİT, Muhsin. Nedim Divanı, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78391/nedim-divani.html>, (Erişim: 16.11.2016)
- ŞGH OKÇU, Naci (2017) *Şeyh Gâlib Dîvânı*, <http://kulturturizm.gov.tr>, (Erişim: 16.11.2016)